

Ks. Antoni TRONINA
(Lublin, KUL)

„DAN – MŁODY LEW” (PWT 33, 22). JUDEOCHRZEŚCIJAŃSKA TRADYCJA O ANTYCHRYŚCIE

Termin „antychryst” (gr. ἀντίχριστος) pojawia się dopiero w listach św. Jana (1J 2, 18. 22; 4, 3; 2J 7). Samą rzeczywistość przeciwnika Chrystusa spotykamy natomiast u św. Pawła, który mówi o „niegodziwcu, synu zatracenia” (2Tes 2,3)¹. Apokalipsa wreszcie przedstawia tę samą naukę za pomocą obrazu dwu „Bestii” (Ap 13, 1-18). Nauka zawarta w tych tekstach Nowego Testamentu wskazuje na trzy aspekty działalności „antychrysta”. Będzie on działał pod wpływem „szatana” (2Tes 2, 9) i korzystał z władzy „Smoka” (Ap 13, 2. 4). Po drugie, będzie występował przeciwko Bogu i wszystkiemu, co święte, stawiając się w miejsce Boga (2Tes 2, 4) i bezczeszcząc Jego świątynię (Ap 13, 6). Po trzecie, będzie on zaprzeczeniem działalności Chrystusa jako wysłannika Bożego. Jego przewrotność wyrazi się w oszukańczym naśladowaniu dzieł Chrystusa: będzie miał swoją paruzję, czas (gr. καιρός) wyznaczony przez Boga, by mógł dokonywać znaków nadprzyrodzonych i cudów. Tej władzy będzie jednak używał dla zguby ludzi, głosząc kłamliwe orędzie (2 Tes 2, 8-12). Także Bestie apokaliptyczne sprzeciwiają się Barankowi; druga Bestia ma „rogi jak Baranek, czyni wielkie znaki i zwodzi mieszkańców ziemi” (Ap 13, 11-14). Według Listów św. Jana, „antychrystem” jest ten, kto „nie uznaje Ojca i Syna” (1J 2, 22) i kto neguje, „że Jezus Chrystus przyszedł w ciele ludzkim” (2J 7)².

Zrozumiałe, że tradycja chrześcijańska stara się rozwinąć te szczupłe dane Nowego Testamentu. W krótkim czasie powstała bogata literatura dotycząca problematyki fałszywych nauk, pojawiających się zarówno w Kościołach Wschodu, jak i Zachodu³. Tutaj dotkniemy tylko małego wycinka tej problematyki, ograniczając się do nauki judeochrześcijan o *antychryście* z pokolenia

¹ Obydwa określenia omawia szeroko M. Bednarz (Św. Paweł, *1-2 List do Tesaloniczan* NKB. NT XIII, Częstochowa 2007, 502-506).

² Por. szerzej B. Rigaux, *L'Antéchrist et l'opposition au royaume messianique*, Gembloux – Paris 1932.

³ Por. P. Wesołowski, *Geneza i istota postaci Antychrysta we wczesnochrześcijańskiej literaturze łacińskiej*, „Seminare” 40 (2004) 423-439.

Dan. Zaczniemy od pytania, dlaczego właśnie w tym pokoleniu synów Jakuba upatrywano pojawienie się osobistego przeciwnika Mesjasza?

Początek Pięcioksięgu Mojżesza po opisie upadku rajskiego przekazuje zapowiedź zbawczego dzieła Mesjasza, tzw. *Protoewangelię*. Po słowach wyroku na węża (hebr. *nāḥāš*), Bóg zwraca się do niego ze słowami niosącymi otuchę przyszłym pokoleniom ludzkości: „Wprowadzam nieprzyjaźń między ciebie a niewiastę, pomiędzy potomstwo twoje a potomstwo jej: ono ugodzi cię w głowę, a ty ugodzisz je w piętę” (Rdz 3, 15). Słowa te już w tradycji targumicznej odnoszone są do walki Mesjasza z szatanem⁴. Choć nie mówią one wprost o Mesjaszu, to jednak w świetle późniejszego objawienia nabierają coraz głębszego sensu mesjańskiego.

W zakończeniu Księgi Rodzaju pojawia się tekst, który wyraźnie nawiązuje do owej *Protoewangelii*, spinając klamrą całą treść pierwszego tomu Pięcioksięgu. Chodzi o błogosławieństwa, jakie wypowiada umierający Jakub nad swymi dwunastoma synami. Centralną pozycję zajmuje w nich obietnica dana Judzie, który jest „młodym lwem” (Rdz 49, 8-12); wynika z niej, że to właśnie potomek Judy będzie obiecany królem mesjańskim. Takie znaczenie nadaje temu tekstowi już najstarsza tradycja, poświadczona tekstami z Qumran⁵. Nieco dalej w wyroczni pojawia się pokolenie Dana. Jego rolę w dziejach narodu określa, podobnie jak w przypadku innych pokoleń, etymologia imienia:

„Dan będzie lud swój sądził (*dān jādīn ‘ammō*)
jako jedno z plemion Izraela.
I będzie Dan jak wąż (*nāḥāš*) przy drodze,
jak żmija przy ścieżce,
kąsająca pęciny konia,
tak, że jeździec spadnie do tyłu” (Rdz 49, 16-17).

Wyrocznia ta, podobnie jak błogosławieństwo dla Judy, nawiązuje swym słownictwem do *Protoewangelii* Rdz 3, 15. Intrygująca jest przy tym modlitwa dołączona do tekstu tej jednej wyroczni: „Oczekuję, o Jahwe, Twego wybawienia” (*ješû ‘ā*, w. 18). Patriarcha Jakub zdaje się tu wzdragać na dźwięk tych słów, które Bóg sam wypowiada jego ustami, toteż prosi o uchylenie zawartej w nich groźby. Żydowska tradycja (*midrasz*) odnosi to proroctwo do Samsona, który pochodził z pokolenia Dana: „Z niego będzie sędzia tak

⁴ Spośród licznych komentarzy do tych słów zob. M. Filipiak, *Protoewangelia w starotestamentowej teologii nadziei*, w: *U boku Syna*, red. J. Szłaga, Lublin 1984, 37-44; R. Krawczyk, *Protoewangelia Rdz 3,15: próba interpretacji mesjańskiej*, w: *Verbum caro factum est. Księga Pamiątkowa ks. T. Jelonka*, red. R. Bogacz – W. Chrostowski, Warszawa 2007, 305-314.

⁵ Chodzi o tzw. *Błogosławieństwa Patriarchów*, zawarte w mocno uszkodzonym zwoju z czwartej groty, por. J. Molka, *Mesjańska interpretacja tekstu Rdz 49, 10 w qumrańskim zwoju 4 Q PBless (Błogosławieństwa Patriarchów 4Q252, frag. 1, kol. 5, 1-7)*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 28 (2000) 25-35.

wspaniały, jak przywódcy z plemienia Judy⁶. Według tej tradycji, obecnej już w liturgicznej wersji aramejskiej (*Targum Neofiti*), Jakub zwraca się tu wprost do Samsona, który miał przynieść zwycięstwo (*ješû ‘â*) swemu ludowi⁷. W ten sposób Jakub miałby zrównać Dana z Judą, gdyż ojcem Samsona jest Dan, ale jego matka pochodziła z Judy⁸.

Zanim przejdziemy do omówienia świadectw interpretacji tekstu biblijnego, trzeba zwrócić uwagę na drugą wyrocznię dotyczącą Dana. Znajduje się ona w kontekście ostatnich błogosławieństw, jakich Mojżesz udzielił przed śmiercią dwunastu pokoleniom Izraela (Pwt 33,6-29). W tej wersji kolejność imion patriarchów nie jest chronologiczna (od najstarszego do najmłodszego), jak było w Księdze Rodzaju. Na tej drugiej liście kolejność pokoleń jest raczej geograficzna, od południa do północy⁹; Dan zajmuje tu więc miejsce na końcu listy, wraz z Neftalim i Aszerem, zamieszkującymi Galileę. Stolicą Dana było Laisz, na północnej granicy Izraela, u źródeł Jordanu (Sdz 18,7); pierwotna nazwa miasta oznacza w języku hebrajskim „lwa”, co nie jest bez znaczenia w interpretacji losów Dana. Otóż w wyroczni Pwt 33,22 Dan nazywany jest „młodym lwem” (hebr. *gûr ‘arjēh*), czyli tym samym epitetem, który w Rdz 49,9 otrzymał Juda. Dało to podstawę do różnych interpretacji roli Dana w dziejach zbawienia.

Te wszystkie wyjaśnienia midraszowe są jednak późną próbą zatarcia złego wrażenia, jakie wyrocznia o Danie sprawiała gminie żydowskiej. Starsza tradycja, obecna w *Testamentach XII Patriarchów*, przedstawia Dana w złym świetle. Na wzór testamentu Jakuba (Rdz 49) i Mojżesza (Pwt 33), apokryf przedstawia ostatnie słowa każdego z protoplastów pokoleń izraelskich, aby ułożyć z nich kodeks postępowania moralnego. *Testament Dana* jest małym traktatem na temat kłamstwa i gniewu. Patriarcha wyznaje swym dzieciom w obliczu śmierci, jakie przywary zaciemniły jego postępowanie. Bardziej niż bracia, chciał on zabić Józefa bojąc się, że miłość ojca zwróci się ku młodszemu bratu¹⁰. Na koniec zostawia więc swemu potomstwu objawienie dotyczące czasów ostatecznych:

„Odstąpicie od Pana, znieważycie Lewiego i wystąpicie przeciw Judzie, ale ich nie przewyciężycie [...]. Dowiedziałem się z Księgi Henocha Sprawiedliwego, że władcą waszym jest Szatan i że wszystkie duchy rozwią-

⁶ Por. *Tora Pardes Lauder. Księga pierwsza Bereszit*, red. S. Pecaric, tłum. E. Gordon, Kraków 2001, 312.

⁷ Tak midrasz *Genesis Rabba* 98, 13; zob. I. Avishur, *Dan*, w: *Encyclopedia Judaica*, V, Jerusalem 2007², 407.

⁸ Tamże; por. midrasz *Numeri Rabba* 10, 5; 13, 9.

⁹ Por. U. Szwarz, *Przesłanie Rdz 49 i Pwt 33*, Lublin 1997, 113-209; autorka szuka logicznej struktury tekstu.

¹⁰ Por. *Testamentum XII Patriarchum. Testamentum Dani* 1, 4-7, tłum. A. Paciorek, w: *Apokryfy Starego Testamentu*, red. R. Rubinkiewicz, Lublin 1999, 65-66.

złości i pychy zwróca się ku Lewiemu, aby skłonić jego synów do pełnienia zła w obliczu Pana. Również moi synowie przyłączą się do synów Lewiego i będą uczestniczyć we wszystkich ich grzechach. Synowie Judy staną się chciwi wydzierając – jak lwy – cudzą własność. Dlatego wraz z nimi pójdziecie w niewolę [...]. Z pokolenia Lewiego i Judy powstanie dla was zbawienie Pana. On sam poprowadzi walkę przeciw Beliarowi i zwycięską pomstę uczyni waszym ocaleniem” (5, 4-10)¹¹.

Odwołanie do Księgi Henocha jest tu zbyt ogólne, aby w niej szukać źródeł przekonania o pochodzeniu Antychrysta z rodu Dana. Przekonanie to oparte jest raczej na fakcie idolatrii pokolenia Dana (Sdz 18, 11-31) oraz na proroctwie Jeremiasza (Jr 8, 16-17) o sędzie nad Danem¹². Prorok zapowiada mianowicie karę na bałwochwalców, używając przy tym słownictwa wyroczni o Danie z Rdz 49,16n. Apokryficzny *Testament Dana* stosuje tu zatem metodę *midraszu*, która polega na łączeniu tekstów o podobnym słownictwie. Aluzja do grzechów synów Lewiego pozwala datować to dziełko na czasy dynastii hasmonejskiej, kiedy to kapłaństwo Izraela uległo daleko posuniętej korupcji¹³. Mesjańska interpretacja terminu „zwycięstwo” (*ješû ‘â*) każe tłumaczyć go jako „zbawienie” i odnieść do dwóch pomazańców, mianowicie z „pokolenia Lewiego i Judy”. Mesjańskie teksty z Qumran potwierdzają, że takie oczekiwania były rozpowszechnione u progu ery Nowego Testamentu¹⁴.

Pisarze wczesnochrześcijańscy pochodzenia żydowskiego przejęli midraszową metodę interpretacji Biblii, jak też tradycję o pochodzeniu antychrysta z rodu Dana. Najstarszym przykładem posłużenia się tą tradycją jest traktat biskupa Hipolita, mylnie zwanego Rzymskim¹⁵. Dziełko to (*Περὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ Ἀντιχριστοῦ*) powstało na Wschodzie, zapewne w Palestynie, ok. 200 roku¹⁶. Jego autor musiał być judeochrześcijaninem, skoro doskonale znał metody egzegezy żydowskiej. Jako uczeń św. Ireneusza, podejmuje jego spostrzeżenie, że brak imienia Dana w wykazie pokoleń Izraela w Apokalipsie (7, 4-8) spowodowany jest łączeniem tego pokolenia z antychrystem¹⁷. Po omówieniu świadectw biblijnych o Mesjaszu i skomentowaniu błogosławieństwa danego Judzie (Rdz 49, 8-12), pisze dalej:

¹¹ Tamże 5, 4-10, s. 66-67.

¹² Por. J.H. Charlesworth, *The Old Testament Pseudepigrapha*, vol. 1, New York 1985, 809.

¹³ Por. R. Rubinkiewicz, *Wprowadzenie do apokryfów Starego Testamentu*, Lublin 1987, 52.

¹⁴ Zob. A. Tronina, *IQS 9, 11: „...aż do przyścia proroka i mesjaszy Aarona i Izraela”*, w: *Miłość jest z Boga. Wokół zagadnień biblijno-moralnych. Studium ofiarowane Ks. Prof. J. Łachowi*, Warszawa 1997, 401-408.

¹⁵ Por. F. Drączkowski, *Hipolit św.*, EK VI 916-918.

¹⁶ Por. Hippolytus, *De Christo et Antichristo* (CPG 1872), ed. A. Achelis, GCS 1, Leipzig 1897, 3-47 lub E. Norelli: *L'Anticristo*, Firenze 1987, tłum. S. Kalinkowski, ŻMT 17, Kraków 2002, 113-143.

¹⁷ Por. Irenaeus, *Adversus haereses* V 30, 2, Sch 153, 376-378.

„Skoro więc Pisma zapowiedziały Chrystusa jako lwa i młode lwiątko, podobnie też określono antychrysta. Oto bowiem Mojżesz mówi tak: «Dan, szczenię lwa, wyskoczy z Baszanu» (Pwt 33, 22). Zastanów się jednak uważnie, aby cię ktoś nie wprowadził w błąd utrzymując, że w tym zdaniu jest mowa o Zbawicielu. Autor mówi: «Dan, szczenię lwa»; mówiąc więc o pokoleniu Dana wskazuje wyraźnie, z którego pokolenia ma się wywodzić antychryst. Jak bowiem Zbawiciel urodził się z pokolenia Judy, tak antychryst urodzi się z pokolenia Dana. Jakub zaś powiada, że tak jest istotnie: «Niech Dan będzie wężem siedzącym na drodze, kąsając końskie kopyta» (Rdz 49, 17). Czyż więc nie jest tym wężem, który jest pierwszym oszustem, o którym mówi Księga Rodzaju, a który zwiódł Ewę i oszukał Adama?»¹⁸.

W dalszym ciągu swego wywodu Hipolit odwołuje się do znanej nam już interpretacji żydowskiej Rdz 49,18. Odnosiła ona wyrocznie o Danie do biblijnego sędziego Samsona, który pochodził z pokolenia Dana. Nasz autor dowodzi, że przytoczona zapowiedź tylko częściowo wypełniła się w osobie Samsona, „całkowicie zaś wypełni się w antychryście”¹⁹. Na potwierdzenie swej tezy odwołuje się z kolei do proroctwa Jeremiasza: „Od Dana usłyszymy rżenie koni, od dźwięku rżenia jego konnicy zdrząła cała ziemia” (8, 16). Otóż to proroctwo łączy się z poprzednim nie tylko wzmianką o koniach, ale i kąsających je wężach (w. 17). W interpretacji Hipolita jeździec na koniu to oczywiście Chrystus (Ap 19, 11), zaś „wąż” (*nāḥāš*) jest emblematem szatana (Rdz 3, 1). Tytuł „szczenię lwa” odnosi się zarówno do Chrystusa z pokolenia Judy (Rdz 49, 9), jak i do antychrysta z pokolenia Dana (Pwt 33, 22), który będzie się starał upodobnić do Niego. Późniejsza legenda żydowska rozwija motyw upodobnienia anty-mesjasza Armilusa do królewskiego Mesjasza²⁰.

Nauka Hipolita o antychryście z rodu Dana znajdzie naśladowców w twórcach wczesnośredniowiecznych apokryfów. Należy do nich również przypisywane Hipolitowi dziełko *De consummatione mundi*²¹. Jego autor powtarza niemal dosłownie cytowane wyżej wywody Hipolita, przy czym wyraźnie utożsamia antychrysta z diabłem:

„Zwodziciel ten we wszystkim stara się naśladować Syna Bożego. Lwem jest Chrystus, lwem jest antychryst. Chrystus jest Królem mieszkańców ziemi, antychryst narodzi się na ziemi podobny do króla. Zbawiciel został ukazany jako Baranek, tamten również ukaże się pod postacią baranka, będąc jednak wewnątrz wilkiem. Zbawiciel został obrzezany, tamten również urodzi się pod prawem obrzezania. Chrystus posłał apostołów

¹⁸ Hippolytus, *De Christo et Antichristo*, 1-2, ŻMT 17, 118-119.

¹⁹ Tamże 15, 1, ŻMT 17, 119.

²⁰ Por. J. Klatzkin, *Armilus*, w: *Encyclopedia Judaica*, II 474-475.

²¹ Por. Ps.-Hippolytus, *De consummatione mundi* (CPG 1910), PG 10, 902-952, lub ed. H. Achelis, GCS 1, 289-309, lub ed. A.M. Di Nola, *Apocalissi apocriphè*, Milano 1993, 155.

do wszystkich narodów, tamten również pośle fałszywych apostołów. Jak Chrystus zgromadził rozproszone owce, tamten zgromadzi naród żydowski. Chrystus dał wierzącym w Niego udział w bezcennym i ożywiającym krzyżu; także tamten udzieli własnego znaku. Pan objawił się w ludzkiej postaci; podobnie uczyni i tamten [...]”²².

Trudno określić, z jakiego czasu i miejsca pochodzi ten utwór; możemy natomiast dokładnie datować jego włączenie w nurt literatury apokaliptycznej, zarówno syryjskiej, jak i greckiej. Syryjska *Apokalipsa Pseudo-Metodego* powstała w początkach VIII wieku (ok. 700-710)²³; wkrótce potem pojawiły się jej przekłady na języki łaciński i grecki, a następnie na inne języki świata chrześcijańskiego.

Ostatni rozdział tej apokalipsy zdradza znajomość dzieła Hipolita i dodaje do zawartych tam informacji szczegóły znane z późniejszych apokryfów. Wystarczy tu przytoczyć tylko fragment dotyczący pochodzenia antychrysta:

„Bowiem ów syn zatracenia wkroczy do Jeruzalem, zasiądzie w świątyni Bożej i sam uczyni się bogiem. A przecież będzie to człowiek, który z ludzkiego nasienia przyjmie ciało i urodzi się z mężatki z pokolenia Dana. Ten to syn zatracenia zwiedzie wszystkich, jeśli to możliwe, truczizną swą (złej) skłonności. Ponieważ w nim zamieszkażą wszystkie demony, w nim też dopełni się cała ich działalność”²⁴.

Ostatnie świadectwo pochodzi z greckiej *Apokalipsy Daniela*, ułożonej w Konstantynopolu, sto lat po wspomnianym utworze syryjskim²⁵ i obficie z niego korzystającej. Również w tym utworze pojawia się demoniczna postać Antychrysta z pokolenia Dana:

„I inne wielkie berło powstanie z Judei. A jego imię to Dan. Wtedy Żydzi, nieprzejednany ród hebrajski, którzy są rozproszeni po miastach i krajach, zostaną zgromadzeni razem. I będą oni tam razem zgromadzeni. Wejdą oni do Jerozolimy, do ich króla. I będą oni gnębić ród chrześcijański na całej ziemi. Biada, biada dobrym ludziom”²⁶.

²² Tamże 19 (20), PG 10, 921, lub. ed. A.M. Di Nola, s. 155.

²³ Uzasadnienie tej daty zob. M. Starowieyski, w: *Apokryfy syryjskie. Historia i Przysłowia Achikara. Grota Skarbów. Apokalipsa Pseudo-Metodego*, tłum. A. Tronina, oprac. A. Tronina – M. Starowieyski, Kraków 2011, 205-206.

²⁴ *Apocalypsis Ps.-Methodii* 14, 10-12, tamże, s. 238.

²⁵ Por. *Apocalypsis Danielis graeca* (CapVT 253), ed. K. Berger, *Die griechische Daniel-Diegese. Eine altchristliche Apokalypse. Text – Übersetzung – Kommentar* (Studia Post-Biblica 27), Leiden 1976, tłum. M. Parchem: *Apokalipsa Daniela*, w: *Pisma apokaliptyczne i Testamenty*, red. M. Parchem, Kraków 2010, 281-301. Data jej powstania wiąże się ściśle z koronacją w Rzymie Karola Wielkiego (r. 800), co przekreśliło roszczenia władców bizantyjskich do imperium rzymskiego, zob. Parchem, jw., s. 283-285.

²⁶ Tamże 8, 1-7, tłum. Parchem, tamże, s. 296-297.

Dalszy fragment apokryfu jest trudny do zrozumienia. Przedstawia on dziwną ideę poczęcia i zrodzenia „antychrysta” z dziewicy, która stała się brzemienna przez dotknięcie demonicznej ryby. Następuje teraz opis monstrualnego wyglądu „antychrysta” i jego fałszywych cudów, zwodzących lud chrześcijański. Zdemaskują go dopiero „trzej mężowie, dwóch z nieba, jeden zaś z ziemi”²⁷. Zostaną oni jednak zabici przez „antychrysta”, aby się spełniły proroctwa (por. Ap 11, 7-8). Całość kończy się Sądem ostatecznym i zwycięstwem Chrystusa²⁸.

Przedstawione tu skróto w wątki tradycji o antychryście z pokolenia Dana pokazują obecność judeochrześcijań w pierwotnym Kościele. Ich nauczanie, zawarte zwłaszcza w piśmiennictwie apokryficznym, było wprawdzie zwalczane przez Ojców Kościoła, wywierało jednak silny wpływ na religijność ludową. Z radością dedykuję ten przyczynek ks. profesorowi Edwardowi Stańkowi, który w swych licznych publikacjach karmi nas zdrową nauką Pisma Świętego i Tradycji Kościoła.

„DAN – UN GIOVANE LEONE” (DT 33, 22).

L’ANTICRISTO NELLA TRADIZIONE GIUDEO-CRISTIANA

(Riassunto)

L’autore presenta un corrente poco noto della tradizione antica sull’ Anticristo, quello connesso col nome di Dan. Questa tradizione viene certamente dai giudeo-cristiani sempre attivi nella Chiesa primitiva. Il loro insegnamento, contenuto soprattutto nei libri apocrifi, anzi combattuto dai Padri, ha formato profondamente la religione popolare fino al medioevo.

²⁷ Tamże. Są to Henoch z Eliaszem (tak Ireneusz, *Adversus haereses* V 5) oraz św. Jan Ewangelista, por. W. Bousset, *The Antichrist Legend*, tłum. A.H. Keane, London 1896, 203-211.

²⁸ Por. *Apocalypsis Danielis*, 14, 13-16.

